

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 9 - Sayı/Issue 1 - Haziran/June 2024:

Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin Bir Analiz: İzzet Derveze Örneği

An Analysis of the Modern Period Parable Theory: The Case of İzzat Darwaza

Hasan KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Assist. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University,
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Faculty of Theology, Department of Islamic
Tefsir Anabilim Dalı. Sciences, Department of Tafsir.

hkilic@comu.edu.tr Orcid: 0000-0001-5192-3444

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

23.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted

06.06.2024

Atıf/Cite: Hasan Kılıç, "Modern Dönem Kıssa Teorisine İlişkin Bir Analiz: İzzet Derveze Örneği",

İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 9/1 (2024), 85-110.

<https://doi.org/10.20486/imad.1457783>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Modern dönem müfessirlerinden İzzet Derveze (öl. 1984), kıssa teorisi ve Kur'ân kıssalarını yorumlama yöntemiyle geleneksel anlayıştan büyük ölçüde farklılaşmaktadır. Derveze vahyin doğrudan muhatapları konumundaki ilk neslin kıssalarla ilgili bilgilere vakıf olduğu kanaatinde. O, bu görüşünü Kur'ân âyetlerinin yanı sıra Kitâb-ı Mukaddes metinlerinden yaptığı çeşitli iktibaslar yoluyla delillendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede iddiasını destekleyen âyetleri ön plana çıkarmış, iddiasıyla örtüşmeyen âyetleri ise kimi zaman zorlama yorumlarla te'vil etme yoluna gitmiştir. Derveze'nin teorisini zayıflatan bu yaklaşımın benzerini Kur'ân kıssalarını önceki semavî kitapların muhtevasıyla mukayese etmesinde de gözlemlemek mümkündür. O, Kitâb-ı Mukaddes metinlerinde Kur'ân ile çelişen ifadelerle rastladığında sadece nüzûl dönemindeki orijinal nüshalarda bulunan bilgilerin Kur'ân'la uyumlu olduğunu söylemekle yetinmektedir. Derveze ayrıca kıssa bilgisini sadece Allah'ın kendi zatına mahsus kıldığı müteşâbihler kapsamında telakki ettiği için kıssaları iman edilmesi gereken dinin tâli unsurlarından biri olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle kıssalardaki kelime ve terkiplerin tahlil edilmemesi gerektiği düşüncesini savunmuştur. Ancak modern çağın etkisiyle zaman zaman kendisi de yöntemine sadık kalmayarak kıssalardaki mucizevî unsurları te'vil etmek suretiyle onları makulleştirmeye çalışmıştır. Kimi zaman da kıssalardaki birtakım çelişkili ifadelerle işaret etmiş ancak bunları telif etmeye ve çözümlenmeye yönelik hiçbir öneride bulunmamıştır. Bu durum bazı oryantalistlerin Kur'ân'la ilgili olumsuz söylemlerinin hareket noktası olmuştur. Çalışma bu bakımdan Derveze'nin kıssaları anlama ve yorumlamada geliştirdiği teorinin özgünlüğünü ve tutarlılığını tartışmayı amaçlamaktadır. Bunun için Derveze'nin kıssalara ilgili görüş ve düşünceleri analitik yöntemle incelenecektir. Ayrıca teorisinin tefsir ilmine katkı sağlayan özgün yönlerini tespit edebilmek için Derveze'nin görüşleri ile modern dönemdeki öne çıkan kıssa yaklaşımları mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İzzet Derveze, Kıssa, Te'vil, Müteşâbih.

Abstarct

'Izzat Darwaza, one of the modern period commentators, differs significantly from the traditional understanding with his method of interpreting Qur'anic parables. Darwaza is of the opinion that the first generation had knowledge of the parables. He tried to prove this view through various quotations from the Qur'anic verses and biblical texts. In this framework, he emphasized the verses that supported his claim and ta'wîl the verses that did not coincide with his claim with compelling interpretations. It is possible to observe a similar approach in Darwaza's comparison of the Qur'anic parables with the content of the previous heavenly books. When he comes across statements in the biblical texts that contradict the Qur'an, he is content to say that the information found in the original copies of the Qur'an at the time of its revelation is compatible with the Qur'an. Darwaza has also characterized parables as one of the secondary elements of religion that one must believe in, since he considers the knowledge of parables as part of the mutashâbihs that Allah has made exclusive to Himself. For this reason, he argued that the words and phrases in the parables should not be analyzed. However, under the influence of the modern age, he sometimes did not remain faithful to his method and tried to rationalize the miraculous elements in the parables by ta'wilizing them. Sometimes, he pointed out some contradictory statements in the parables, but he did not make any suggestions on how to compose and resolve them. This has been the starting point of some orientalist's negative discourses about the Qur'an. In this respect, this study aims to reveal the originality and consistency of Darwaza's theory in understanding and interpreting the parables. For this, Darwaza's views and thoughts on parables will be analyzed analytically. In addition, in order to identify the unique aspects of his theory that contribute to the science of tafsir, Darwaza's views and the prominent parable approaches in the modern period will be discussed in a comparative manner.

Keywords: Tafsîr, 'Izzat Darwaza, Parable, Ta'wîl, Mutashâbih.

Giriş

İlâhî beyan ve buyrukların insanın söz ve eylemlerinde arzu edilen dönüşümü gerçekleştirebilmesi için Kur'ân-ı Kerim'de farklı ifade ve üslup özelliklerine yer verilmiştir. Tarihî olaylar örgüsünden yapılan çeşitli iktibaslarla dinî, ahlâkî mesajlara işaret eden kıssalar bu anlatım biçimlerinin en belirgin örneklerindedir. Vahyin tenzil sürecinden itibaren kıssaları anlama ve yorumlama faaliyeti tefsir çalışmalarının daima ana mihrini teşkil etmiş, İslâm'ın farklı din ve kültüre mensup kitleler arasında yayılmasıyla bu konu adeta tefsir kitaplarının hacmini aşarak "kısas-ı enbiyâ" isimli müstakil çalışmalarda ele alınmaya başlanmıştır. Genellikle kıssaların tarihî çerçevesini doğru bir şekilde belirleme anlayışına dayalı anlama ve yorumlama faaliyetinde dinî literatürle ilgili rivayet malzemesinin yanı sıra önceki semavî kitaplara ilişkin bilgiler de temel referans kaynakları olarak kullanılmıştır.

19. yüzyılda İslâm dünyanın bilim ve teknoloji başta olmak üzere Batı karşısında yaşadığı mağlubiyetin sebep olduğu travma, kadim dinî mirasın sorgulanması ve yeni bir bakış açısıyla tekrar yorumlanması meselesini gündeme getirmiş, bunun etkisi diğer birçok disiplinde olduğu gibi tefsir faaliyetlerinde de bariz bir şekilde gözlenmiştir. Özellikle kıssalardaki muhteviyatın insanın tahayyül sınırını zorlayan birtakım bilgiler içermesi, oryantalistlerin Tevrat ve İncil metinlerinden alıntı ve eklemeler yapma suretiyle kıssaların oluşturulduğu iddialarına cevap verme zorunluluğu, kıssaların kaynağı, tarihî gerçekliği konuları başta olmak üzere çeşitli tartışmalara kapı aralamıştır.

Tarihçi yönünün yanı sıra tefsir alanında geliştirmiş olduğu yeni yöntemle şöhrete kavuşan Filistinli fikir ve siyaset adamı İzzet Derze de kıssaları anlamlandırma ve yorumlama konusuna eğilen simalardan biridir. O gerek kıssaların mahiyeti gerekse kıssaları anlama yöntemiyle ilgili olmak üzere tevarüs edilen tefsir geleneğinden farklılık arz eden çeşitli yorum ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna rağmen Derze'nin genel tefsir yöntemini inceleyen çalışmalar dışında kıssalarla ilgili görüş ve değerlendirmeleri şu ana kadar müstakil bir araştırma konusu yapılmamıştır.¹ Çalışmamız bu eksikliği giderme ihtiyacına binaen telif edilmiş olup Derze'nin kıssaları anlama ve yorumlama ilkelerini bütüncül ve sorgulayıcı bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bakımdan ilk etapta Derze'nin Kur'ân kıssalarının mahiyeti hakkındaki görüş ve tespitlerinin özgünlüğü, ileri sürdüğü delillerin kaynak olma vasıf ve

¹ Derze'nin tefsir yöntemini ele alan çalışmalarda kıssalarla ilgili yapılan bazı yorum ve değerlendirmeler için bk. Ferid Mustafa Süleyman, *Muhammed İzzet Derze ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414/1993), 241-282; Ekrem Demir, *Muhammed İzzet Derze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 77-82; Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derze Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 193-201.

niteliği tartışma konusu yapılacaktır. İkinci aşamada ise kıssaları yorumlama faaliyetiyle ilgili olarak geliştirdiği yöntemin kendi içerisindeki tutarlılığı, yeterliliği ya da eksikliği, tefsirinden iktibas edilen muhtelif örnekler çerçevesinde sorgulanacaktır. Böylelikle Derveze'nin Kur'ân kıssalarını anlama yönteminin yeni bir bakış açısı getirip getirmediği, tefsir ilmine ne gibi katkılar sağladığı hakkında belirli bir kanaate ulaşma amaçlanmaktadır.

1. Derveze'ye Göre Kıssaların Kaynağı

Kur'ân'da muhtelif kıssalarla ilgili verilen beyan ve buyrukların vahye doğrudan muhatap olan ilk nesil tarafından bilinip bilinmediği, kadim kutsal kitaplardaki bilgi malzemesiyle örtüşüp örtüşmediği hususu modern dönemin üzerinde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra oryantalistlerin kıssalardaki bilgilerde birtakım tutarsız ve çelişkili ifadelerin bulunduğu varsayımından hareket ederek Kur'ân'ın Allah kelâmı olamayacağını iddia etmeleri, İslâm dünyasında kıssaların kaynağıyla ilgili tartışmaların büyük ivme göstermesinde son derece etkili olmuştur.² Derveze konuyla ilgili görüşlerini delillendirmek için Kur'ân âyetlerinin yanı sıra nüzûl sürecindeki ortam ve şartları dikkate almakta aynı zamanda da Kitâb-ı Mukaddes metnindeki bazı bilgilerden yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunmaktadır. Kur'ân kıssalarının özgünlük ve orijinalliği konusunda Derveze'nin görüşlerine vakıf olabilmek bu aşamaların dikkate alınmasını gerektirmektedir.

1.1. Kıssaların Bilgi Değerini Yansıtan Âyetler

Derveze, Kur'ân kıssalarıyla ilgili vaz edilen beyan ve buyruklara vahyin ilk hitap çevresini teşkil eden Arapların yabancı olmadıklarını, kıssaların öğüt ve ibret içerikli mesajlarından ders alınabilmesi için kıssaların tamamının veya bir bölümünün muhakkak surette bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.³ Bu sebeple Kur'ân'da zikredilen kıssalar nüzûl dönemi insanının bilgisine vakıf olduğu olay ve hadiseler zinciri içerisinde seçilmiştir. Derveze bu vukufiyetin kıssalarla ilgili haberleri işitme, başka topluluklar vasıtasıyla bu bilgileri öğrenme ya da kadim milletlerin yaşadığı muhitlerin kalıntılarını bizzat gözlemlenme suretiyle oluştuğunu beyan etmiştir.⁴ Buna göre Kur'ân'da zikri geçen kıssaların önemli bir bölümü önceki kutsal kitap metinlerinde bulunmakta, Âd, Semûd, Medyen, Tübbâ', Ress, Lokmân gibi bazıları ise sadece Arap çevresinde bilinmektedir.⁵ Bu açıdan Kur'ân'daki kıssaların hiçbirinde içerik ve muhteva

² Oryantalistlerin konuyla ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Sönmezsoy, *Kur'ân ve Oryantalistler* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 80-85.

³ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383), 1/393.

⁴ Muhammed İzzet Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 166; Muhammed İzzet Derveze, *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn* (Dimeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1393/1973), 147.

⁵ Derveze, *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 148; Muhammed İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün yayıncılık, 2011), 1/296.

yönünden nüzûl dönemi insanına yabancı olan herhangi bir unsura rastlamak mümkün değildir.

Derveze bu kanaatini çeşitli âyetlerden yaptığı iktibaslar çerçevesinde delillendirmeye çalışmıştır. İlk nâzil olan sûrelerde kıssalarla ilgili teferruata girilmeden kısa ve veciz beyanlarla iktifa edilmesi Derveze'ye göre vahyin doğrudan muhatabı olan Arapların kıssalardaki bilgilere aşına olduklarını göstermektedir. Örneğin Hz. Yûnus'tan ilk defa söz edilen Kalem sûresinde bu peygamberin isminin açıkça zikredilmeyip "sâhibu'l-hût" şeklindeki terkiyle nitelendirilmesi,⁶ erken dönem Mekkî sûreler içerisinde yer alan Fecr, Şems ve Necm sûrelerinde kadim milletlerin helâk süreçlerinin kısa bir kesitle özetlenmesi,⁷ kıssalarla ilgili bilgilerin Arapların malumu olduğuna işaret etmektedir.⁸ Ancak ilk muhatap kitlenin sahip olduğu bu bilginin nitelik ve niceliği hakkında Derveze'nin herhangi bir yorumda bulunmaktan kaçınması, konuyu belirsizleştirmektedir. Zira mezkûr sûrelerde helâk olan kavimlere sadece atıfta bulunmak, kıssaları bilmekten ziyade onların maruz kaldığı helâk süreçlerinden ana hatlarıyla haberdar olmak manasına da gelebilir.

Derveze, bazı âyetlerde Mekke'nin müşrik kitlesine helâke uğrayan kavimlerin kalıntıları, geride kalan harabeleri üzerinden mesaj verilmesini de kıssaların bilindiğinin en önemli delillerinden biri olarak görmektedir. "*Âd ve Semûd kavimlerini de helâk ettik. Siz onların yaşadıkları yerlerden gelip geçerken bunu açıkça görürsünüz*"⁹, "*siz sabah akşam onların yaşadıkları yerlerden geçmektesiniz. Hiç mi düşünüp ibret almazsınız?*"¹⁰, "*o müşrikler vaktiyle helâk olan o kavimlerin topraklarında hiç gezip dolaşmazlar mı*"¹¹ şeklindeki âyetler, ilâhî azaba maruz kalan kadim milletlerin yaşadığı muhitlerin Mekkelilerin yol güzergâhlarında bulunduğu dolayısıyla onların üzerine inen şiddetli azabın kalıntılarını bizâtihi gözlemlediklerine, bu elim hadiselerle ilgili haberlere muttali olduklarına işarete bulunmaktadır.¹² Aynı şekilde "*o müşriklere bir peygamber gelince Mûsâ'ya verilen mucizelerin benzeri niye buna da verilmedi*"¹³ mealindeki Mekkelilere izafe edilen söz, onların Mûsâ kıssasından, onun Firavun'a gönderilişinden ve mucizelerinden habersiz olmadıklarını göstermektedir.¹⁴

⁶ el-Kalem 68/48.

⁷ en-Necm 53/50-54; el-Fecr 89/6-14.

⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/390-391; 1/534; 2/117; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 150.

⁹ el-Ankebût 29/38.

¹⁰ es-Saffât 37/137-138.

¹¹ el-Hac 22/46.

¹² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 5/480.

¹³ el-Kasas 28/48.

¹⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/322; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 150.

Peygamber ve kadim milletlere ait kıssaların gayb haberlerinden olduğunu dolayısıyla Hz. Peygamber ve kavmi tarafından bilinemeyeceğini ihtiva eden âyetlerle ilgili olarak ise Derveze gerek Tevrat metinlerini gerekse bazı müfessirlerin görüşlerini referans göstererek âyetleri te'vil yoluna gitmektedir. Şöyle ki “İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindedir. Sana vahiy gelmeden önce ne sen ne de o kavmin bunları biliyordunuz”¹⁵ şeklindeki ifade, kıssaların nüzûl öncesi bilindiği iddiasıyla çeliştiği kanaati uyandırmasına rağmen Derveze, Nûh ve tufan hadisesinin Tevrat’ın Tekvin bölümünde ayrıntılı şekilde izah edilmesi sebebiyle Arapların bu kıssalarla ilgili haberleri ehl-i kitap mensubu topluluklar aracılığıyla öğrenmiş olabileceklerini belirtmektedir.¹⁶ Derveze bu görüşünü ayrıca Beyzâvî (öl. 685/1286) ve Hâzin’in (öl. 741/1341) âyetlerdeki bilgisizliği, olayların ayrıntı ve teferruatını bilmeme şeklindeki açıklamaları üzerinden delillendirmeye çalışmıştır.¹⁷ Ancak Nûh kıssasının genel hatlarıyla bilindiği, Kur’ân’ın nüzûlüyle de tafsilat ve detaylarının öğrenildiği görüşü Hâzin tarafından dillendirilmesine rağmen¹⁸ Beyzâvî mezkûr ayete dayanarak Nûh kıssasının vahiyden önce Hz. Peygamber ve kavmi tarafından bilinmediğini vurgulamıştır.¹⁹ Dolayısıyla Derveze, kıssaların bilindiği iddiasını Beyzâvî üzerinden ispatlamaya çalışmasıyla esasında büyük bir çelişkiye düşmüştür. Bununla birlikte bazı müfessirlerin mezkûr âyet çerçevesinde Hâzin ile aynı kanaati paylaştıkları göze çarpmaktadır. Nitekim Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) “Nuh kıssası ilim ehline göre meşhur bir hadise değil miydi?” şeklindeki soruya “Nûh kıssası genel hatlarıyla biliniyordu ancak tafsilatı bilinmiyordu” cevabını vermiştir.²⁰

Yûsuf ve Meryem kıssalarını gayb haberleri içerisinde mütalaa eden âyet ifadelerini de²¹ Derveze aynı bakış açısıyla değerlendirerek Arapların bunlarla ilgili haberlere Yahudi ve Hristiyanlar aracılığıyla vakıf olduklarını ima etmektedir.²² Mezkûr âyetlerin izahıyla ilgili olarak klasik kaynaklarda bu yorumunun aksine, kıssalardaki bilgilerin vahiy tarafından bildirilen dolayısıyla Hz. Peygamber’in nübüvvetini teyit eden gayb haberleri kapsamında olduğuna vurgu yapıldığı göze çarpmaktadır. Zira okuma-

¹⁵ Hûd 11/49.

¹⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/523; a.mlf., *el-Kur’ân ve'l-mülhidûn*, 162.

¹⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/523; a.mlf., *el-Kur’ân ve'l-mülhidûn*, 163.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 2/488.

¹⁹ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015), 1/459.

²⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 9/221; Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil ed-Dımeşkî, *el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 10/504.

²¹ Âl-i İmrân 3/44; Yûsuf 12/102.

²² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4/26, 7/153; a.mlf., *el-Kur’ân ve'l-mülhidûn*, 163.

yazması olmayan, kıssalar hakkında hiçbir bilgi işitmeyen Hz. Peygamber'in geçmiş peygamber ve toplumların başlarından geçen bilgileri öğrenebilmesinin tek yolu, olayları bizzat görmesi ve tanıklık etmesidir. İşte âyetler Hz. Peygamber'in geçmişte yaşanan olaylara tanıklık etmesinin kesinlikle söz konusu olamayacağına dikkatleri çekerek müşrikleri bir nevi alaya almaktadır.²³ Bu istidlâle "Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen vadinin batı tarafında bulunmuyordun, olayın tanıklarından da değildin", "sen âyetlerimizi kendilerinden okuyarak öğrenmek üzere Medyen halkı arasında oturmuş da değildin. Aksine bunları gönderen biziz"²⁴ şeklindeki Hz. Mûsâ ve Medyen kıssasına ait pasajların aktarıldığı âyet ibarelerinde de rastlamak mümkündür. Bütün bu bilgiler Hz. Mûsâ kıssasının Hz. Peygamber'e vahiy dışı herhangi bir yolla intikal edilmediğini, onlarla ilgili bilgilerin tamamen vahye dayandığını ortaya koymaktadır.²⁵ Ancak Derveze'ye göre bu ifadeler Hz. Muhammed'in peygamberliğinin Hz. Mûsâ'nın risaletinin taklidi olmadığını, onun hayatından iktibas edilmediğini, Allah Resûlü'nün toplumlarını uyarmak için gönderilen diğer peygamberlerin durumuna benzediğini vurgulama amacı taşımaktadır.²⁶ Görüldüğü gibi Derveze'nin, Kur'ân kıssalarının ilk hitap çevresinin malumu olduğunu ispatlama çabası kimi zaman görüşlerini nakzeden ifadeleri âyet metninin anlam çerçevesinin müsaade etmediği zorlama yorum ve izahlara kapı aralmasına sebep olmuştur. Âyetlere yüklenen manalarla ilgili keyfi tasarrufta bulunma da doğal olarak Derveze'nin konuyla ilgili teori ve iddialarının sağlam delil ve dayanaklardan yoksun olduğunu gözler önüne sermektedir.

1.2. Vahiy Öncesi Mekke Toplumunun Bilgi ve Kültür Düzeyi

Mekke Kâbe ve çevresinde üç yüz altmış civarı puta ev sahipliği yapan şirkin merkez üssü dinî bir muhit olarak şöhret bulmuştur. Ehl-i kitap insanların azınlıkta olduğu Mekke'de Varaka b. Nevfel hariç Hristiyanların kölelerden oluştuğu,²⁷ Yahudiliği benimseyenlerin kimliğiyle ilgili olarak ise kaynaklarda hiçbir ismin zikredilmediği göze çarpmaktadır.²⁸ Bu duruma rağmen Mekkelilerin gerek bölgesel panayırlar gerekse Arap yarımadasının sınırlarını aşan uluslararası ticaret ağına dahil tüccarlar olmaları

²³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1433/2012), 1/338; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 4/259; Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Ahmed b. Ali - Hamdî Subh (Kâhire: Dâr'ul-Hadîs, 1424/2003), 2/364.

²⁴ el-Kasas 28/44-45.

²⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 4/232.

²⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/318.

²⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1/666.

²⁸ Sami Kılınçlı, *Mekki Sürelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkiler* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2013), 78.

sayesinde muhtelif inanç gruplarına mensup insanlarla ekonomik faaliyetlerin yanı sıra karşılıklı bilgi alışverişi yapma imkânı elde ettikleri söylenebilir. Derveze, ümmî bir topluluk olmasına rağmen Arapların Irak, Şam, Mısır, Habeşistan gibi kültür düzeyi yüksek ehl-i kitap insanlarla iletişim kurmaları sebebiyle önceki semavî kitapların muhtevisatlarına vukufiyet sağladıklarını, bunun önemli bir bölümünün kıssalar olduğunu belirtmektedir.²⁹

Kur'ân'ın kıssa bilgisinin Mekke halkının ortak hafıza ve muhayyilesinde korunduğu iddiasını Derveze çeşitli açılardan delillendirmeye çalışmıştır. Buna göre hiçbir âyette müşriklerin kıssalardaki muhtevisata yönelik tekzip ifadelerine yer verilmemesi, bu meselenin tartışma konusu yapılmaması, Kur'ân'daki kıssalarla ilgili malumatın ilk muhatap kitlenin bilgi birikimiyle örtüştüğünü göstermektedir.³⁰ Şöyle ki Mekke toplumu Kur'ân'da anlatılan kıssaların sahip oldukları bilgilerle farklılık arz ettiğini veya çeliştiğini görselerdi kesinlikle Hz. Peygamber'i ve Allah'ın kelâmını eleştiri konusu yaparlardı, müşriklerin bu hususla ilgili eleştiri ve iddialarına cevap teşkil eden çeşitli âyetler göze çarpardı. Nitekim âhiret hayatıyla ilgili bilgileri daha önce hiç duymayan Mekkelî müşrikler Hz. Peygamber'le bu konu hakkında sert tartışmalara girmişler gerek onların inkârcı tavırları gerekse âhiret hayatına dair çeşitli sahnelerden yapılan iktibaslar Kur'ân'da önemli bir yekûn oluşturmuştur.³¹

Derveze, müşriklerin kıssaların ilâhî kaynağa dayandığı görüşünü reddeden ve Kur'ân'da "esâtîru'l-evvelîn" şeklindeki terkiplerle makes bulan söylemlerinin ise³² kıssaları yalanlama ve inkâr etme amacı taşımadığı kanaatindedir. Ona göre esâtir kavramı, tarihsel gerçekliği bulunmayan kıssalardan ziyade Yahudi ve Hristiyanların kitapları başta olmak üzere önceki peygamberlere tevdi edilen kitap ve sahifelere işaret etmektedir.³³ Buna göre müşrikler kıssaların kurgusal ve hayalî niteliğini değil, semavî kitaplardan alıntılanıp, iktibas edilmesini, diğer bir deyişle Kur'ân vahyinin kendine özgü orijinal ve özgünlüğe sahip olmamasını eleştiri konusu yapmaktadır. Müşrikler bu söylemlerini Kur'ân'ın Hz. Peygamber tarafından kurgulandığını toplumun zihnine kazımak, Allah, vahiy ve Hz. Peygamber arasındaki bağlantıyı inkâr etmek için geliştirmişlerdir.³⁴ Bu açıdan müşriklere atfedilen esâtir söylemi İslâm'ın inanç esaslarına

²⁹ Derveze, *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 156.

³⁰ Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, 178.

³¹ Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, 178.

³² Müşriklerin Kur'ân'ın muhtevisatını esâtîru'l-evvelîn şeklinde nitelendirmelerini konu alan âyetler için bk. el-En'âm 6/25; el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24; el-Mü'minûn 23/83; el-Furkân 25/5; en-Neml 27/68; el-Ahkâf 46/17; el-Kalem 68/15; el-Mutaffifîn 83/13.

³³ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/375.

³⁴ Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, 179.

halel getirme, bu konular hakkında insanları şüphe ve kuşkuya sevk etme amacına dayalı olup Kur'ân kıssalarının muhteviyatına yönelik bir eleştiri olarak değerlendirilemez.

Derveze'nin bu mukayesesine göre müşriklerin ilâhî kelâmın öğretileriyle örtüşen veya çelişmeyen söz ve iddiaları, âyetlerdeki beyan ve hükümlerin doğruluğunu pekiştiren önemli bir kıstas olarak görülmekte, bir anlamda Mekke'nin müşrik kitlesinin doğru bilinen gerçekleri açıkça dillendiren, bunları gizleyip çarpıtmaktan kaçınan güvenilir, doğru sözlü kişilerden oluştuğuna işaret edilmektedir. Oysaki Kur'ân'da tasvir edilen müşrik portresi bununla zıt sayısız örnekle doludur. Emin vasfıyla övdükleri Hz. Peygamber'i nübüvvetle birlikte yalancılıkla itham ederek şair, mecnun, büyücü gibi sıfatlarla onun değer ve konumunu itibarsızlaştırmaya çalışmaları,³⁵ Kur'ân'ın eşsizliğini idrak etmelerine rağmen onu beşer mahsulü kitap olarak nitelendirmeleri³⁶ Mekke müşriklerinin kayda geçen söz ve davranışlarından birkaçıdır. Bu bakımdan âyetlerden yola çıkarak bir ilâhî hükmün müşriklerin söz ve söylemleriyle örtüşmesinin onun geçerliliğini kuvvetlendiren ya da zayıflatan bir karine olduğunu söyleyebilmek tam anlamıyla mümkün değildir. Kaldı ki konuyla ilgili rivayet malzemesi müşriklerin ilâhî kelâma yönelik "esâtîr" söylemlerinin kıssalardaki muhtevayı kapsamına aldığını gözler önüne sermektedir. Nitekim rivayetlere göre İslâm'ın azılı düşmanlarından biri olan Nadr b. Hâris ticaret için gittiği Hîre ve İran ülkelerinden öğrendiği hikâye ve masalları anlatır, bunların geçmiş kavimler hakkındaki kıssalardan daha güzel olduğunu iddia ederek "eskilerin masalları" şeklindeki sözlerle Kur'ân vahyini değersizleştirmeye çalışırdı.³⁷ Bütün klasik kaynaklarda zikredilen bu rivayetten bariz bir şekilde anlaşılacağı gibi konuyla ilgili âyetler müşriklerin Kur'ân kıssalarının hayalî ve kurgu olduğunu iddia etmelerine vurgu yapmaktadır. Âyetlerin nüzûl sebebi olarak kaynaklarda bu olaya dikkat çekilmesine rağmen Derveze'nin rivayetlerden bağımsız bir şekilde konuya yaklaşması vardığı sonuçları eleştiriye açık hale getirmiştir.

Mekke halkının kıssa bilgisinin ehl-i kitap mensuplarıyla kurulan ticarî ilişki ve iletişimle sağlandığı iddiasını savunan Derveze Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce de kıssalarla ilgili bilgi birikimine sahip olduğu kanaatindedir. Zira Mekke halkının bir ferdi olan, onlarla aynı havayı soluyan Hz. Peygamber'i toplumun geneline teşmil edilen bilgiden mahrum bırakmak, kıssaların ilk muhatap kitlenin malumu iddiasını çürütmektedir. Bu nedenle Derveze Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce gerek Tevrat ve

³⁵ Yûnus 10/2; es-Saffât 37/36; Sâd 38/4; ed-Duhân 44/14; ez-Zâriyât 51/52; et-Tûr 52/30; el-Kalem 68/51.

³⁶ el-Müddessir 74/24-25.

³⁷ Rivayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Muhammed b. Hamd b. Abdullah el-Muheymîd (Riyâd: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 10/119-120; Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhamed, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 2/520; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 8/144.

İncil’de yer alan bilgiler gerekse halk arasında dilden dile aktarılan haberler sayesinde kıssalarla ilgili haberlerin çoğunu bildiğini vurgulamıştır. Ona göre Hz. Peygamber nübüvvet öncesi Mekke’de yaşayan ehl-i kitap mensuplarıyla ilişki kurmuş, dinî meselelerle ilgili onlarla görüş alışverişinde bulunmuş; böylelikle semavî kitapların içerikleri hakkında bilgi sahibi olmuştur.³⁸ Nitekim müşriklerin vahyin ilâhî kaynağa dayandığı görüşünü reddetme meyanında dile getirdikleri “*Bu Kur’ân onun uydurduğu, birilerinin de bu konuda kendisine yardım ettiği düzmecedendir ibarettir*”³⁹ âyet ifadesinin Mekke’de yaşayan ehl-i kitap mensuplarının kimliklerine açıkça vurgu yapması,⁴⁰ Allah Resûlü’nün nübüvvetten önce de bu insanlarla ilişki kurmuş olabilme ihtimalini güçlendirmektedir.⁴¹ Aynı şekilde Hz. Peygamber’in ilk vahiy tecrübesinin ardından İncil ve İbranice metinlerini okuyup yazabilen Hz. Hatice’nin amcasının oğlu Varaka b. Nevfel ile istişare ettiği dikkate alındığında, nübüvvet öncesi on beş yıllık süre zarfında onunla semavî kitaplar hakkında sohbet etme imkânı yakalaması mümkündür.⁴² Ancak Hz. Peygamber’in kıssalarla ilgili malumata vahyin nüzûlünden önce de vakıf olduğu iddiasının tarihî realiteyle örtüşmediği söylenebilir. Zira Hz. Peygamber’in vahyin gelişinden hemen sonraki görüşme dışında Varaka ile sohbet ettiğine ya da Varaka’nın Mekke’de Hristiyanlıkla ilgili faaliyette bulunduğu dair kaynaklarda herhangi bir rivayet zikredilmemektedir.⁴³ Aynı şekilde Ramazân el-Bûtî (öl. 2013) tarihçilerin Hz. Peygamber’in Yahudi ve Hristiyan din adamlarından Hz. Mûsâ ve İsâ şeriatları başta olmak üzere geçmiş milletlerin haberleri hakkında hiçbir şey dinlemediğini teyit ettiklerini belirtmektedir. Şayet böyle bir şey söz konusu olsaydı Hz. Peygamber bu bilgileri insanlardan gizlemez, muhakkak surette onları açıklardı.⁴⁴ Bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in vahiy öncesi dinî kültür birikimine vurgu yapan “*sen bundan önce ne kitap okuyabiliyor ne de sağ elinle yazabiliyordun. Şayet böyle olsaydı inkârcılar muhakkak ki şüpheye düşerlerdi*”⁴⁵ âyet ifadeleri de Derveze’nin mezkûr iddiasının dayanaktan yoksun olduğunu gözler önüne sermektedir. Öyle ki nübüvvetten önce Hz. Peygamber’in okuma

³⁸ Derveze, *el-Kur’ânü’l-mecîd*, 181.

³⁹ el-Furkân 25/4.

⁴⁰ Kaynaklarda Tevrat ve İncil okuyabilen ehl-i kitaba mensup bu kişilerin Cebr, Yesâr, Addâs isimli Mekke’de yaşayan köleler olduğu belirtilmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/241; Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi’l-ilmî’l-tesfîr*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 6/4; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/135.

⁴¹ Derveze, *el-Kur’ân ve’l-mülhidûn*, 155.

⁴² Derveze, *el-Kur’ânü’l-mecîd*, 181-182.

⁴³ Bünyamin Erul, “Varaka b. Nevfel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/517.

⁴⁴ Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Min Revâ’i’l-Kur’ân: Te’emmülât ‘ilmiyye ve edebîyye fi Kitâbillâhi ‘azze ve celle* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1999), 191.

⁴⁵ el-Ankebût 29/48.

yazma bilmediğine atıf yapılması önceki semavî kitapların muhtevasını okuyacak donanım ve altyapıya sahip olmadığını, bu konuda herhangi birinin talim ve terbiyesinden geçmediğini vurgulamak içindir. Bu açıdan kadim peygamber ve toplumlara ait Kur'ân'da zikredilen bilgiler hiçbir şüphe ve tereddüde mahal vermeyecek şekilde Hz. Peygamber'in Allah tarafından gönderilen elçi olduğunu teyit etmektedir.⁴⁶

Derveze de aynı şekilde mezkûr âyetin Hz. Peygamberin insanlığa yaptığı çağrının, sunduğu tebliğ ilkelerinin vahiy ürünü olduğunu, herhangi bir kitaptan iktibas etmediğini delillendirme amacı taşıdığını belirtmektedir.⁴⁷ Ancak o diğer taraftan da Hz. Peygamber'in dinî kültürel faaliyetlerden haberdar olmanın okuma yazma bilmekle ilgisinin bulunmadığını, bu durumun önceki kutsal kitapların muhtevasına vakıf olduğu gerçeğine gölge düşürmeyeceğini söylemektedir. Buna göre Hz. Peygamber okur yazar olup, Kur'ân da Allah kelâmı olmasaydı bu kitabın üslup ve muhtevası muhakkak diğer semavî kitaplara benzerdi.⁴⁸

Derveze'nin Hz. Peygamber'in okur yazar olmamasını, düşüncenin sadece kâğıt kaleme dökülmesini engelleyen bir durumdan ibaret sayması vahyin ilâhîlik vasfına halel getirecek birtakım şüphelere kapı aralayacaktır. Zira onun okuma-yazma bilmemesine rağmen önceki kutsal kitapların muhtevasına aşina olduğunu iddia etmek, nâzil olan âyetlerin Hz. Peygamber'in telkin ve yönlendirmesiyle telif edildiği konusunda birtakım şüpheler oluşturabilir ki mezkûr âyetin bağlamı böyle bir sonuca imada bulunmaktadır. Bu nedenle Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmemesine vurgu yapılarak önceki kutsal kitapların muhtevalarından haberdar olmadığı Kur'ân'ın ifadesiyle kitap ve iman bilgisinin vahyin inzaliyle Yüce Allah tarafından oluşturulduğu düşüncesi zihinlere kazınmıştır. Derveze'nin bu bakımdan bir yandan Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmediğini diğer yandan da önceki semavî kitapların içerikleri hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemesine rağmen Kur'ân'ın ilâhî kaynağa dayandığını vurgulamaya çalışması tutarlılık iddiasından yoksun bir mukayese örneğidir. Bu mukayese adeta oryantalistlerin Kur'ân'ın ehl-i kitap kültürüne aşina olan Hz. Peygamber'in telkin ve yönlendirmesiyle telif edildiği söylemini destekler mahiyettedir.⁴⁹ Aradaki tek fark oryantalistlerin Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmesine rağmen bunu toplumdan gizlediğini iddia etmeleridir. Kanaatimizce Derveze'nin Hz. Peygamber'in semavî kitapların içeriklerine vakıf olduğu ön kabulüne sahip olması sebebiyle aynı görüşü

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Ḳur'ân*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 13/233; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhîṭ*, thk. Adil Ahmed el-Mevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 7/151.

⁴⁷ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 183.

⁴⁸ Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/552.

⁴⁹ Maxime Rodinson, *Hız Muhammed*, çev. Atilla Tokatlı (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994), 42.

dillendiren oryantalistlerle uzlaşması, kendisini onlardan farklılaştıran bir akıl yürütme içerisine girmesine yol açmış ancak bu yaklaşım vahyin ilâhî kaynağa dayandığı düşüncesini ispatlamada yetersiz kalmıştır.

1.3. Kitâb-ı Mukaddes Metinleri

Mekke toplumunun ehli kitap mensupları vasıtasıyla kıssalardaki muhtevaya vakıf olduğu gerçeği Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin kaynak olma niteliğiyle çok yakından ilişkilidir. Bu nedenle kıssalarla alakalı bilgilerin önceki semavî kitaplarda nasıl makes bulunduğu, son ilâhî vahyin bu konudaki beyanlarıyla ne derece örtüştüğü ve muhteva bakımından Kur'ân'da aktarılan bilgilerin ilave bir değişik ve yenilik getirip getirmediği meselesi tartışmaya açılacaktır. Böylelikle kıssaların kaynağı, vahye muhatap olan ilk neslin kıssa bilgisi ve birikiminin düzeyi hakkında Derze'nin kanaati belirlenmeye çalışılacaktır.

Hiç şüphesiz Kur'ân'da peygamberlere tevdi edilen kitap ve sahifelerin ilâhî kaynağa dayandığı, kendisinin de önceki semavî kitapları tasdik ettiği vurgulanmaktadır.⁵⁰ Derze ayrıca Mekke döneminde ehl-i kitap mensuplarının şahitliklerinin referans gösterilmesinin⁵¹ önceki semavî kitapların muhteva bakımından Kur'ân'ın ilke ve hedefleriyle örtüştüğünü delillendirme amacı taşıdığını, bu konuların önemli bir bölümünün de geçmiş peygamber ve toplumların haberleri içeren bilgilerden oluştuğunu belirtmektedir.⁵² Bu bakımdan Kitâb-ı Mukaddes metinleri vahye muhatap ilk neslin kıssalarla ilgili en önemli bilgi kaynağıdır. Derze kıssalarını anlamlandırma ve yorumlama sürecinde Kur'ân âyetlerini ehl-i kitabın tedavüldeki kutsal kitap ve metinlerinde zikredilen bilgilerle karşılaştırmakta, bunlar doğrultusunda bir sonuca ulaşmaktadır. Bu bağlamda Derze Kur'ân'da zikredildiği halde şu anki ehl-i kitap metinlerinde yer almayan ya da onunla çelişen ifadelerin Kur'ân'ın muhtevasına mutabık olarak nüzûl dönemi ve öncesindeki Tevrat nüsha ve sifirlerinde bulunduğunu söylemektedir.⁵³

Mesela; Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in evine gelen meleklerin kendilerine ikram edilen yemeği yemedikleri ifade edilirken,⁵⁴ Tevrat'ta meleklerin yemeği yediklerinden bahsedilmektedir.⁵⁵ Bu farklılığa rağmen Derze Hz. Peygamber zamanında tedavülde bulunduğu halde sonradan kaybolan ve bugüne ulaşmayan Tevrat nüshalarında konuyla ilgili bilginin Kur'ân'a mutabık olarak meleklerin yemek yemediği şeklinde yer aldığını

⁵⁰ el-En'âm 6/92; Yûnus 10/37; Yûsuf 12/111; el-Fâtır 35/31; el-Ahkâf 47/12; el-A'lâ 87/18-19.

⁵¹ Yûnus 10/94; el-Enbiyâ 21/7; eş-Şuarâ 26/197.

⁵² Derze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 207.

⁵³ Derze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 2/312; 4/220, 272; 5/276; 8/541.

⁵⁴ Hûd 11/69-70; ez-Zâriyât 51/26-28.

⁵⁵ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar., 18:8.

belirtmektedir. Ona göre Yahudi din adamlarının kıssalardaki muhteviyâta yönelik herhangi bir itiraza Kur'ân'da yer verilmemesi de bu kanaati pekiştirmektedir.⁵⁶ Aynı şekilde Tâlût ve Câlût kıssasını konu alan Tevrat bölümlerinde Kur'ân'la uzlaşmayan, çelişki arz eden ifadelere rastlansa da Derveze sonradan kaybolan Tevrat nüshalarındaki bilgilerin çelişkilerden soyutlanmış olarak Kur'ân'ın muhtevasıyla benzerlik taşıdığı görüşündedir.⁵⁷

Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin işlev ve mevsukiyetiyle ilgili Derveze'nin görüşlerini yansıtan bu örnekler, ilk hitap çevresinin kıssa bilgi ve birikiminin ehl-i kitap toplumlar vasıtasıyla oluşturulduğu düşüncesiyle birlikte değerlendirildiğinde kıssalardaki malumatın teferruatlı bir şekilde bilindiği yargısına ulaşılabilir. Çünkü bu algıya göre Kur'ân'ın kıssalarla ilgili verdiği bilgi malzemesinin tamamı daha önceki kutsal kitap metinlerinde var olan bilgilerin aktarımından ibarettir. Zira Yüce Allah'ın son vahyi olan Kur'ân metni, semavî kitapların muhtevasıyla tam bir uyumluluk içerisindedir. Günümüzde Yahudi ve Hristiyanların ellerindeki Kitâb-ı Mukaddes nüshalarında muhteva ile farklılaşan, çelişen bilgilerin Kur'ân'la mutabık olan orijinal şekilleri ise nüzûl dönemi ve öncesindeki Tevrat ve İncil metinlerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'da yeni olan bir ifade esasında önceki semavî kitapların tahrif olmayan, orijinal nüshalarında bulunan bilgilerin tekrarlanmasını içermektedir. Bu nüshaların Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde mevcut olduğu gerçeği, kıssalarla ilgili bilgilerin ilk hitap çevresi tarafından tamamıyla bilindiği, Kur'ân'ın muhteva bakımından herhangi bir yenilik getirmediği iddiasına zemin hazırlamaktadır.

2. Derveze'ye Göre Kıssaların Hedef ve Gayesi

Kur'ân-ı Kerim'de kıssalarla ilgili kesitlerin aktarımında kronolojik tertibe riayet edilmediği gibi çoğu zaman şahıs isimleri, zaman ve mekân gibi unsurlar olay ve hadiselerin arka planında kalmıştır. Kıssaları tarihî çerçeveden olabildiğince soyutlayarak mesaj ve ibret yönünü ön plana çıkarmak Kur'ân'ı diğer kutsal kitaplardan ayıran en temel özelliklerden birisidir.⁵⁸ Derveze'ye göre kıssaların tarihî bilgi malzemesinden ziyade mesaj ve öğüt odaklı değerlendirilmesinin gerekliliği Kur'ân'ın bizâtihi kendi sarîh beyanıdır. Yusûf kıssasının başlangıç safhasında ve sonunda olayların nasıl yorumlanması gerektiğine dair telkin edilen “*Yûsuf ve kardeşlerinde sizler için ibretler vardır*”, “*onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır*”⁵⁹ şeklindeki ifadeler, Kamer sûresindeki Allah'ın gönderdiği peygamberlere itaat etmeyen önceki kavimlerin helâk süreçlerini etkileyici bir üslupla atıfta bulunan olaylar arasında dört kez tekrarlanan “*And*

⁵⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/530.

⁵⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 6/462.

⁵⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/377-378.

⁵⁹ Yûsuf 12/7, 111.

olsun ki bu Kur'ân'ı öğüt ve ibret alınsın diye kolaylaştırdık. Yok mu öğüt ve ibret alan!"⁶⁰ âyetleri Kur'ân kıssalarının tarihî olaylarla ilgili bilgi verme veya bu eksikliği gidermekten ziyade muhatapların yaşanmış olaylar üzerinden öğüt almasını sağlama hedefi için zikredildiğini göstermektedir.⁶¹ Derveze'ye göre kıssaların öğüt ve ibret boyutuna odaklanabilmek için sahih hadis ve rivayetler dışında kıssaların mahiyetini belirleme noktasında ayrıntı ve teferruata dalmadan Kur'ân'ın kendi beyanlarıyla iktifa etmek ve bu sınırın ötesine geçmemek gerekir.⁶² Ancak geleneksel algı kıssanın vazettiği mesajdan ziyade tarihî çerçevesini doğru bir şekilde tespit etme üzerine dayalı olduğu için klasik tefsir kitapları kıssaların maksat ve gayesine katkı sunmayan sayısız zayıf rivayetin toplandığı eserlere dönüşmüştür.⁶³

Kıssaların Kur'ân'da tarihî bilgiden ziyade öğüt ve ibret amacına dayalı olarak anlatıldığı düşüncesi esasında bütün müfessirlerin üzerinde ittifak ettiği bir husustur. Ancak kıssalara ibret ve öğüt nazarıyla bakılması, olay ve hadiselerin tarihe veri sağlayan güvenilir bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Hatta İslâm âlimleri tarihî olay örgüsünü çarpıtmadan, aslına uygun bir şekilde resmetmesi sebebiyle kıssaları Kur'ân'ın i'câz boyutuna vurgu yapan geçmişe dönük gayb haberleri kapsamında mütalaa etmişlerdir.⁶⁴ Kıssalardaki bilgilerin tarihin gizli sırlarını açığa çıkaran kaynak olma özelliğini vurgulamaması hatta herhangi bir imada dahi bulunmaması sebebiyle Derveze'nin geleneksel düşünceden bir hayli uzaklaştığı söylenebilir. Önceki semavî kitapların kronolojik açıdan geçmiş peygamber ve toplumlara ait haberleri içermesinin yanı sıra Derveze'nin muhkem ve müteşâbih anlayışı çerçevesinde Kur'ân'ın hüküm ve beyanlarını değerlendirmede takip ettiği yöntem, bu ayrışmanın temelinde yatan en önemli etkidir.

Birbirinden farklı yorumlara imkân vermeyen muhkem terimini Derveze, seleften nakledilen görüşleri referans göstererek dinin inanç, ahlâk, ibadet ve hukuk sistemini ihtiva eden âyetler olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu âyetler Kur'ân vahyinin ana hedefini, İslâm davetinin temel prensiplerini içeren amaçlar kategorisindedir. Allah'ın birliğini, her türlü şirkten ve evlat edinmekten münezzeh oluşunu yansıtan ifadeler, âhiret gününe, Allah'ın kitapları ve peygamberlerine imanla ilgili âyetler, dinin ibadet

⁶⁰ el-Kamer 54/17, 22, 32, 40.

⁶¹ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/283.

⁶² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/350, 353.

⁶³ Derveze'nin klasik tefsir kaynaklardaki kıssaları yorumlama yöntemiyle ilgili eleştirileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 233-242.

⁶⁴ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 386; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 4/313; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Ali (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001), 2/308.

sistemini belirleyen, hayatın çeşitli safhalarına yönelik helal ve haramın sınırlarını tayin eden hükümler Kur'ân'ın esas ve amaçlarını teşkil etmektedir. Bunun dışında kıssalar, meseller, Allah'ın azamet ve kudretine dikkat çeken ifadeler, gaybî varlıklarla ilgili nitelermeler, Kur'ân'ın temel prensip ve hedeflerini pekiştirici ve destekleyici unsurlardır.⁶⁵ Vesileler olarak tavsif edilen bu âyetler birden fazla manaya ihtimal veren müteşâbih kapsamındadır. Bu nedenle Derveze'ye göre ilk olarak ana hedef ve ilkeleri belirlemek daha sonrasında ise müteşâbih âyetleri bu ilkeler çerçevesinde anlamlandırıp yorumlamak gerekir.⁶⁶ Müteşâbihâtı ana ilke ve prensipleri içeren muhkem âyetler gibi bağımsız bir şekilde ele alıp yorumlamak ya da bunlardan soyutlayarak birtakım sonuçlara ulaşmak ise konuyu mecrasından saptırıp, faydasız tartışma ve ihtilaflara neden olabilir.⁶⁷

Derveze'nin konuyla ilgili yaptığı kendi yorum ve değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere kıssalar, Kur'ân'ın ana ilkelerini destekleyip pekiştiren ve müteşâbih âyetler olarak tavsif edilen vesileler bölümündedir. Kıssalarda vazedilen bilgilerin Kur'ân'ın ana ilkeleri, temel prensipleri içerisinde yer almaması bu minvaldeki âyetlerin bütünden bağımsız ve müstakil bir şekilde değerlendirme konusu yapılmasına engel teşkil etmektedir. Böyle bir algı doğal olarak kıssalarda anlatılan olay örgüsüne mazinin derinliklerindeki gizli gerçekleri gün yüzüne çıkaran, bu konuda veri ve bilgi akışı sağlayan tarihî kaynak nazarıyla bakılması düşüncesini reddetmektedir. Bu aşamadan sonra ise kıssalardaki tarihî malzemeyle ilişkili ayrıntı ve teferruat kabilinden aktarılan her bir bilgi anlam, değer ve önemini yitirecektir. İşte bu nedenle Derveze, kıssaları mahiyeti itibarıyla başlı başına tarihî bilgi malzemesi olmaktan ziyade ana hedefleri destekleyici, çarpıcı mesajlar sunan anlatım biçimine sahip metinler şeklinde telakki etmiştir.

Derveze Ar'âf sûresinin tefsiriyle ilgili bölümde, Kur'ân kıssalarının hedef ve gayesini belirlemeye yönelik maddeler halinde birtakım tespitlerde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği hüküm ve buyrukların önceki peygamberlere tevdi edilen vahiyle aynı kaynaktan beslendiğine dikkat çekerek İslâm davetinin esaslarını belirginleştirmek, Hz. Peygamber ve müminlere güven ve sebat duygusu aşılıyarak onları teselli etmek, geçmiş kavimlerin inkârcıları ile Mekke toplumundaki müşriklerin tavır ve davranışları arasında bağ kurarak, onların başlarına gelen felâketlerden ders ve ibret almalarını sağlamak kıssaların vermek istediği mesajlardan öne çıkan birkaç örnektir.⁶⁸ Her ne kadar bu ifadeler kıssaların hedef ve gayesini doğru bir şekilde tespit etmeye dair

⁶⁵ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 160; a.mlf., *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/158.

⁶⁶ Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, 190.

⁶⁷ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 161; a.mlf., *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/160.

⁶⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/427-428.

bazı ipuçları verse de Derveze kıssaların ihtiva ettiği mesajın sûrenin bağlamından çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre klasik literatürde siyak-sibak olarak isimlendirilen bağlam bilgisi kıssalardaki mesajı tespit etmede en önemli karinelere biridir. Zira kıssaların önce ve sonrasındaki âyetlerle ilgili değerlendirmelere bakıldığında bunların ifade tarzı, üslup ve muhteva açısından kıssa ile bütünlük arz ettiği görülecektir.⁶⁹ Bu nedenle Derveze her bir kıssayı ait olduğu sûrenin kendi bütünlüğü içerisinde değerlendirmekte, âyetlerdeki tematik bağlamı Hz. Peygamber'in yaşadığı tarihî tecrübeyle ilişkilendirerek kıssanın öğüt ve ibret içerikli mesajını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bunun için ilk olarak âyetlerden hareketle sûrenin öne çıkan konularını tespit etmekte, ardından da kıssalardaki mesajı bu muhteva ekseninde anlamlandırmaktadır.

Mesela Sâd sûresinin ilk âyetlerinden itibaren müşriklerin Hz. Peygamber'in şahsına ve davetine yönelik olumsuz tavır ve tutumlarını yansıtan ifadeler yer verilmekte, ardından da helâk olan kavimlerle, önceki peygamberlerin ahlâkî davranışlarından kesitler sunan kıssalar ekseninde sûre devam etmektedir. Derveze'ye göre bu kıssalar müşriklerin husumet ve muhalefetlerinden hüznlenen, yüreği gittikçe daralan Hz. Peygamber'i hem teselli etmekte hem de kavimlerinden aynı tepkiyi görmesine rağmen sabreden önceki peygamberler gibi kendisini sabırlı olmaya teşvik etmektedir.⁷⁰

Kıssaların bir kısmı Derveze'ye göre Kur'ân'ın ana unsur ve ilkelerini ihtiva eden muhkem âyetleri teyit ve pekiştirme işlevi görmektedir. Ancak dinin esasını teşkil eden bu muhkem ilke diğerlerinden farklı olarak kıssanın bağlamındaki ima ve işaretlerden değil Kur'ân'ın genel prensiplerine vurgu yapan âyet ifadelerinden çıkarılmaktadır. Nitekim Lût kavminden helâk olanlar arasında özellikle Hz. Lût'un eşinin zikredilmesini⁷¹ Derveze, peygamberlere yakınlık ve kan bağına bile kötü söz ve eylemler sergileyen insanların başlarına gelecek musibetleri engelleyemeyeceği hususuyla ilişkilendirmektedir. Onu böyle bir sonuca ulaştıran ise hiç kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği, kişinin kendi yaptıklarından sorumlu tutulacağı gerçeğini bildiren Kur'ân'ın muhkem âyetleridir.⁷² Hz. Nûh'un oğlunun boğulmaktan kurtulamaması,⁷³ Hz. Lût'un yanı sıra Hz. Nûh'un eşinin inkâr ve ihanetine vurgu yapılması,⁷⁴ Âzer'in tevhidin

⁶⁹ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 178; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 152.

⁷⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/305.

⁷¹ el-A'raf 7/83; Hud 11/81; el-Ankebut 29/33.

⁷² el-Bakara 2/134, 141; el-En'âm 6/124; el-İsrâ 17/15; el-Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/18; el-Müddessir 74/38.

⁷³ Hûd 11/42-43.

⁷⁴ et-Tahrîm 66/10.

simge ismi olan oğlu Hz. İbrâhim'e sert muhalefeti de⁷⁵ bu muhkem ilkeyi destekleyici örnekler arasındadır.⁷⁶

Kur'ân'ın muhkem ilkelerini pekiştiren kıssaların bir bölümü şirke kapı aralayan her türlü unsur ve düşüncelerden İslâm'ın berrak inanç sistemini koruma ve ikame etme hedefine yöneliktir. Meleklerin Allah'ın iradesine boyun eğen varlıklar olduğuna vurgu yapılması, Hz. Süleyman'ın emri altında çalışan cinlerden söz edilmesi⁷⁷ Derveze'ye göre gaybî bu varlıkların nitelikleri hakkında bilgi vermekten ziyade melek ve cinlerin ilâhî güç ve kudret vehmedilen varlıklar olarak tahayyül ve telakki edilmesinin önüne geçmek içindir.⁷⁸ Âdem-İblîs kıssasıyla ilgili olarak Hz. Âdem'in tövbesinin ön plana çıkarılmasındaki temel gaye de⁷⁹ onun günahının teselsül halinde kendi neslinden gelenlere yüklendiğine dair Hristiyanlık'taki aslî günah anlayışını reddetmektir.⁸⁰

Derveze'nin kıssaların mesajını tespit etme yöntemi incelendiğinde konu hakkındaki görüşlerinin büyük ölçüde Muhammed Halefullah'ın (öl. 1997) kısa teorisiyle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Zira Halefullah da olay ve hadiselerin tarihî kurgusundan ziyade mesaj ve ibret yönünün ön plana çıkarılmasını Kur'ân kıssalarını diğer semavî kitaplardan ayıran en belirgin özellik olarak dikkat çekmiş, kıssaların bu amaca hizmet edebilmesi, insanların duygu ve düşüncesinde kalıcı bir etki bırakabilmesi için kıssalara ait bilgilerin muhatap kitle tarafından bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸¹ Ayrıca Halefullah, Derveze gibi kıssaların hedef ve gayesini Kur'ân bütünlüğü içerisinde değil kıssanın ait olduğu metin içi bağlam çerçevesinde bağımsız ve müstakil olarak değerlendirmiştir.⁸² Aradaki tek fark tarihçi kimliğinden dolayı Derveze Hz. Peygamber'in sîretine ayna tutan tarihî bilgiye kıssaları anlamlandırma sürecinde büyük önem atfederken, Halefullah ise kıssalardaki mesaja metin içi bağlamın yanı sıra daha çok kelime ve cümle terkipleri üzerine yaptığı edebî tahlil ve analizler yoluyla ulaşmaya çalışmıştır.⁸³

Kıssaların tarihî bilgi verme gibi bir amacı olmadığı için aktarılan olayın teferruatıyla uğraşmaktan ziyade ibret ve öğüt boyutuna odaklanmayı salık veren bu

⁷⁵ İbrâhim 14/42-48.

⁷⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/423.

⁷⁷ el-Enbiyâ 21/82; Sebe 34/12.

⁷⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/343-344; 4/273.

⁷⁹ el-Bakara 2/37; el-A'râf 7/23.

⁸⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 3/214.

⁸¹ Muhammed Ahmed Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı el-Fennu'l-Kasasî*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 264-267.

⁸² Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, 234.

⁸³ Halefullah'ın tarihsel kıssaların hedef ve gayesini anlamlandırmada uyguladığı edebî yöntemle ilgili örnekler için bk. Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, 157-188.

yaklaşım esasında modern dönem alimlerinden Muhammed Abduh'a (öl. 1905) dayanır. Abduh'a göre din, tarihin sadece ibret yönüne baktığı için kıssalarla ilgili zaman ve mekân unsurlarına yer verilmediği gibi Kur'ân'ın anlatımı ibret çerçevesinin dışına taşamaz.⁸⁴ Bu düşünceden beslenen Derveze ve Halefullah, Abduh'un çizgisini devam ettirerek kıssalardaki mesaja ulaşabilmenin ancak tarihî malumatla ilgili bilgilerin geri plana itilmesiyle mümkün olacağı görüşünü benimsemişlerdir. Tarihî bilginin önem ve önceliğini kaybetmesi bir taraftan kıssaların gerçeklik ve yaşanmışlığına dair yapılan vurguların azalması hatta yok olmasına diğer taraftan da bu eksikliğin kıssaların bilindiği gerçeğiyle telafi ve izah edilmesine kapı aralamıştır. Bu nedenle iki müfessir de kıssaların ibret ve öğüt içerikli mesajına ulaşabilmek için olay ve hadiselerin gerçeklik ve yaşanmışlığını değil muhatap kitle tarafından bilinmesini öncelikli şart olarak belirlemiştir.

Öyle ki Halefullah, Kur'ân kıssalarının mutlaka tarihsel realite ve olaylara dayanma zorunluluğunun olmadığına dikkat çekerek kıssaların tarihî kurgu açısından değil edebî tasvir yöntemiyle değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁵ Derveze ise sürekli olarak Kur'ân kıssalarının temel hedefinin öğüt ve hatırlatma olduğunu, insanlar bildikleri olaylardan daha fazla etkilendiği için kıssaların bilinen olaylar arasından seçtiği iddiasını yinelemiştir.⁸⁶ Derveze, görüşünü Halefullah gibi açıkça tavzih etmekten kaçınmakla birlikte kendisinin kıssaların gerçek ve yaşanmış olaylar oluşuna ilişkin herhangi bir ifadeye yer vermemesi onunla aynı kanaatte olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ancak Derveze bu konuda olası tartışmaların önüne geçebilmek için herhangi bir açıklama yapmadan "*Kur'ân'ın içerdiği her şey haktır, biz ona inandık. Tüm Rabbimizin katındadır*"⁸⁷ âyetini referans gösterme ihtiyacı hissetmiştir.⁸⁸ Hatta Halefullah'ı Kur'ân kıssalarını hayaller ve edebî süslemelerle örülü bir metin olarak nitelendirdiği için tenkit etmiş, kıssaların bu tür kusurlardan münezzehe olduğunu, edebî güzellik ve anlatımın ise sadece kıssalara değil Kur'ân'ın bütününe teşmil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁹

Halefullah'ın görüşlerine muttali olan Derveze'nin bu eleştirilerine rağmen kıssa teorisinin büyük oranda Halefullah'la örtüştüğü söylenebilir. Ancak Halefullah'ın teorisini açıkladığı eserin birçok çevre tarafından çok büyük tepkiyle karşılanması, ilmî mecralarda tartışılmaktan ziyade bizzat kendisine yönelen psikolojik bir linç

⁸⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyye el-âmme, 1990), 1/330.

⁸⁵ Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, 94.

⁸⁶ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 166-168; a.mlf., *et-Tefsîru'l-hadîs*, 1/162-164; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 147-148.

⁸⁷ Âl-i İmrân 3/7.

⁸⁸ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 184; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 171.

⁸⁹ Derveze, *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 164-165.

kampanyasına dönüşmesi⁹⁰ Derveze'nin muhtemelen fikirlerini ifade ederken daha mutedil bir söylem geliştirmesine ve ihtiyatlı davranmasına sebep olmuştur. Nüzûl sırasına göre telif ettiği sûreleri tefsir aşamasında dönemin alimlerinden fetva alma ihtiyacı hissetmesi inancındaki samimiyetin yanı sıra bu hassasiyet ve duyarlı tavrın yansımaları olarak da değerlendirilebilir.⁹¹

3. Derveze'nin Kıssalara Yaklaşım Yöntemi

Kıssaları Kur'ân'ın ana ilke ve prensiplerini teyit ve pekiştirme işlevine sahip vesileler diğer bir deyişle müteşâbihât kapsamında telakki eden Derveze'nin kıssalardaki bilgi ve muhteviyata bakışı da aynı doğrultudadır. O kıssayı oluşturan cümle, ifade veya terkiplerin taşıdığı anlam ve ihtiva ettiği gerçeklikle ilgili nihaî bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığı kanaatinde. Bu nedenle kıssalarla ilişkili metinleri çözümleme, tahlil etme ve bu metinlerden çıkarımda bulunmaya yönelik her türlü girişim sonuçsuz kalmaya mahkûmdur. Kıssaların müteşâbihliği Derveze'ye göre konuyla ilgili âyetlerin belirli bir anlam ve yoruma ulaşmayı imkânsız kılması ya da ihtiva ettiği manalar arasında herhangi bir tercihte bulunmaya imkân vermemesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kıssalar birçok mana içeren, sırrını ve te'vilini idrak etmekten insan aklını aciz bırakan, bilgisini sadece Allah'ın kendi zatına mahsus kıldığı müteşâbihâttandır. Bu konu hakkında muhakkik bir Müslümanın üzerine düşen “*biz bunlara iman ettik, hepsi rabbimizin katındandır*” sözüyle iktifa etmesidir.⁹²

Derveze'nin kıssalara olan bu yaklaşımının klasik dönemin kıssa algısıyla yine büyük ölçüde farklılaştığı söylenebilir. Zira klasik kaynaklarda hiçbir müfessir kıssaları, te'vilini yalnız Allah'ın bileceği müteşâbih kapsamında değerlendirmemiştir. Sadece bazı kıssalarla ilgili birtakım ifade ve ibarelerin çeşitli manayı içeren kelime yapısına sahip olması nedeniyle kıssalardaki kimi ibareler lafız bakımından müteşâbih sayılmıştır. Kelime veya ibarenin çok anlamlı boyutuyla ilgili olan bu müteşâbihlik, te'vil ve tercih konusunda büyük bir belirsizlik ve çelişkiye yol açmadığı gibi bazen ifadeye yorum zenginliği katan farklı anlam ve manaların üretilmesine zemin hazırlamaktadır.⁹³

⁹⁰ Halefullah'a karşı oluşan muhalefet ve tepkiler hakkındaki ayrıntılı bilgi için bk. Şaban Karataş, *Muhammed Ahmed Halefullah Eserleri ve Kur'ân Tefsiri ile İlgili Görüşleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 154-187.

⁹¹ Derveze mushaf tertibinden farklılık arz edecek şekilde nüzûl sırasına göre tefsir kitabı telif etmenin hiçbir mahzuru olmadığı kanaati taşımasına rağmen bunu delillendirebilmek için dönemin Suriye müftülerinden olan Ebü'l-Yüsr Âbidîn ile Abdülfettâh Ebû Gudde'den konuyla ilgili görüş beyan etmelerini istemiş, onların onayını aldıktan sonra cevaz veren fetva metinlerini kitabın önsözüne eklemiştir. Bk. Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 9-12.

⁹² Derveze, *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 152, 170.

⁹³ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 231-232.

Kıssalardaki bilgilerin te'vil edilemeyeceği dolayısıyla iman etmekten başka hiçbir seçeneğin olmadığını belirten Derveze bu görüşünü Âdem-İblîs kıssası üzerinden temellendirmektedir. Derveze'ye göre Mekkî sûrelerdeki kıssanın bu kesitiyle Medenî sûrelerdeki kesiti gerek üslup gerekse muhteva bakımından birbirleriyle uyuşmayan hatta çelişen hususlar içermektedir. Şöyle ki Mekkî sûrelerde Hz. Âdem ve eşinin cennette iskân edildiği ancak bu ikisinin şeytanın telkinleriyle yasak ağacın meyvesinden yemeleri sebebiyle ceza olarak dünya semasına gönderildiği beyan edilirken, Bakara sûresi 30. âyete göre ise Allah Teâlâ'nın Âdem ve eşini yeryüzünde halife yapmak için yarattığı bildirilmektedir. Aynı şekilde meleklerle Allah arasında geçen diyaloglar, Allah'ın Âdem'e isimleri öğretmesi, meleklerin secde etmesine karşın İblîs'in secdeden kaçınması ve Allah'ın huzurundan kovulması, buna karşın Allah'tan mühlet talep etmesi ve bu talebin kabul görmesi gibi âyet ifadeleri de Derveze'ye göre farklı yorumlara kapı aralayan insan aklının sırrını idrak edemeyeceği türden çeşitli hususlar içermektedir.⁹⁴

Kur'ân kıssalarının muhteviyâtını irdelenmesi değil iman edilmesi gereken müteşâbih âyetler olarak telakki eden Derveze bu yaklaşımıyla Halefullah'tan keskin çizgilerle ayrılmaktadır. Nitekim Halefullah Kur'ân kıssalarının iman etmek için nâzil olan dinin aslî unsurlarından biri olmadığını söyleyerek, kıssalarla ilgili ifade ve ibareleri tahlil etme çabası sergilemiştir.⁹⁵ Aralarındaki bu yöntem değişikliğini bu iki ismin Kur'ân'ın çeşitli sûrelerdeki kıssalarla ilgili farklı ifade ve ibareleri yorumlamada daha belirgin bir şekilde gözlemlemek mümkündür. Örneğin Derveze Hz. Mûsâ'nın esasının yılanı dönüşmesiyle ilgili kullanılan "hayye", "cânn" ve sü'bân" kelimelerinin iman edilmesi gereken hususlar olduğu dışında hiçbir beyanda bulunmazken,⁹⁶ Halefullah farklı anlam nüanslarına sahip bu kelimelerin Hz. Mûsâ'nın ruh hali ve psikolojisindeki değişimi yansıtmak için kullanıldığını belirtmiştir.⁹⁷ Aynı şekilde İsrailoğullarına mensup erkeklerin öldürülmesi kadınların sağ bırakılması olayının Kasas sûresinde Hz. Mûsâ'nın nübüvvetinden önce, A'râf sûresinde ise nübüvvetinden sonra gerçekleştiğine vurgu yapıldığını belirten Derveze bu iki sûre arasındaki ihtilaf ve tenakuzu gidermek için kıssaların mahiyetine ilişkin yapılan her türlü yorum ve araştırmayı, gereksiz bir çaba olarak görmektedir. Böyle bir durumda sorgulamaksızın iman etmek yapılması gereken en ideal davranıştır.⁹⁸ Halefullah'ın Kur'ân'ı anlamada kullandığı edebî tahlil ve tasvir yönteminin temeli ise Derveze'nin aksine kıssaların üslup ve muhtevasındaki ihtilaf, çelişki ve tenâkuz gibi görünen hususların giderilmesi esasına dayalıdır.

⁹⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/352; a.mlf., *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*, 152-153.

⁹⁵ Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, 94.

⁹⁶ Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, 184.

⁹⁷ Halefullah, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı*, 175-177.

⁹⁸ Derveze, *el-Kur'ânü'l-mecîd*, 184.

Derveze'nin Kur'ân'da nakledilen kıssaların ilk hitap çevresi tarafından bilindiğini iddia etmesine rağmen bunlara ait muhteviyatı tahlil ve analiz etmekten ziyade çağdaş bir selefi yönelişle kıssaları iman ve inanç konusu haline getirmesi bazı çelişki ve belirsizliklere kapı aralamıştır. Zira Derveze'nin Âl-i İmrân 7. âyeti eksenindeki kendi yorumu dikkate alındığında Allah'ın ilmini kendi zatına mahsus kıldığı müteşâbihlerin, Hz. İsrâ'nın Allah'ın kelimesi ve ruhu olması gibi insanın idrak ve tahayyülüne imkân tanımayan hususlarla ilgili olduğu göze çarpmaktadır.⁹⁹ Ancak Kur'ân'da kıssalara dair yapılan iktibasların birçoğunun bu nitelikte olmadığı düşünüldüğünde, kıssalardaki muhteviyatı sadece Allah'ın bildiği müteşâbih kapsamında değerlendirmek Kur'ân'ın beyanının yanı sıra kıssaların bilindiği iddiasıyla da çalışmaktadır. Diğer taraftan kıssaların temel gayesinin öğüt ve hatırlatma olduğuna vurgu yapmakla birlikte bunlarla ilgili kelime ve ifadeleri yorumlamaktan kaçınmak, kıssaların ihtiva ettiği mesaja ulaşmada eksik veya hatalı sonuçlara sebep olacaktır. Zira kıssa ile ilgili pasajları doğru bir şekilde yorumlamanın ilk şartı bu pasajları oluşturan cümle, terkip hatta kelimelerin ihtiva ettiği manayı doğru bir şekilde tespit edebilmektir. Bu yapılmadığı sürece anlama faaliyetine yönelik her türlü yorum ve değerlendirme teşebbüsü maksada ulaşmada yetersiz kalacaktır.

Ayrıca kıssaları açıklama meyanında tefsir kitaplarında zikredilen birbiriyle çelişen, abartı, hayal mahsulü birçok rivayetin Kur'ân'ı eleştirme hususunda İslâm düşmanlarının ellerine büyük bir koz verdiğini söyleyen Derveze'nin¹⁰⁰ kıssalarla ilgili bazı sûrelerdeki ihtilaf ve farklılığa işaret etmesine rağmen Halefullah'ın aksine bunları gidermeye yönelik hiçbir çözüm önerisinde bulunmayıp sükût etmesi, meseleyi vuzuha kavuşturmadığı gibi Kur'ân'ın mevsukiyetiyle ilgili eleştiri ve tartışmaların önünü açmıştır. Nitekim Yûsuf Haddâd isimli oryantalist Derveze'nin Firavun'un yaptığı katliamın zamanıyla ilgili işaret ettiği çelişki ve ihtilaftan yola çıkarak Kur'ân'ın ilâhî bir kelim olamayacağını, Hz. Peygamber'in semavî kitaplardan alıntılacağı bilgileri Arap kültür ve hayatına uyarladığını iddia etmiştir.¹⁰¹

Öte yandan Derveze'nin kıssalara yaklaşımı incelendiğinde zaman zaman kendisinin de Kur'ân'ın durduğu sınırdan durmayarak yorumlama faaliyetinde bulunduğu

⁹⁹ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 162; a.mlf., *et-Tefsîru'l-hadîs*, 7/118-119.

¹⁰⁰ Derveze, *el-Kurânü'l-mecîd*, 242.

¹⁰¹ Mustafa Süleyman, *Muhammed İzzet Derveze*, 268. Yûsuf Haddâd'ın Kur'ân-ı eleştirmeye yönelik birtakım görüş ve iddialarına zemin hazırlayan Derveze diğer taraftan da Yûsuf Haddâd'ın ve Sadık el-Azm'ın Kur'ân, İslâm dini ve Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle ilgili yanlış algılarını tashih edebilmek, edep sınırını aşan ifadelerine cevap vermek amacıyla *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn* ve *el-Kur'ân ve'l-mübeşşirûn* isimleriyle iki müstakil eser telif etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Yolcu, "Ebu Zuheyr Muhammed İzzet Derveze Hayatı, Mücadelesi ve Başlıca Eserleri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013), 78-79.

göze çarpmaktadır.¹⁰² Kıssalardaki zaman, mekân ve şahıs isimleri üzerine yapılan tartışmaların kıssaların gaye ve hedefi olmadığını sürekli şekilde dillendiren Derveze'nin Kur'ân'da Hz. İbrâhim'in kurban ettiği oğlunun Hz. İsmâil değil de İshak olduğunu Tevrat metinlerinden ıktibasla delillendirmeye çalışması olayın tarihî kurgusunu doğru bir şekilde tespit etme amacı taşıdığı için yöntemi açısından büyük bir tutarsızlık örneğidir.¹⁰³ Bu tutarsızlığın bir başka tezahürünü de mucize konusunda gözlemlemek mümkündür. Öncelikle belirtmek gerekirse Derveze'ye göre Kur'ân'daki peygamber kıssaları ve mucizelerin yanı sıra Yüce Allah'ın peygamber eliyle ya da onlara has alışılmışın dışında mucize gerçekleştirdiğine muktedir olduğuna iman etmek farzdır.¹⁰⁴ Mucizevî hadiselerle işaret eden ifadelerin anlaşılması hususunda ise Derveze herhangi bir tahmin ve ilavede bulunmadan Kur'ân'da yapılan açıklamaların ötesine geçmemek gerektiğini belirtmekte, konuyu açıklama mahiyetinde nakledilen rivayetlere ise ihtiyatla yaklaşmaktadır.¹⁰⁵ Ancak kimi zaman kendisi de bu tutumunu ihlal eden bir yaklaşım sergileyerek özellikle kıssalardaki bazı mucizevî unsurları te'vil cihetine gitmektedir. Nitekim cumartesi yasağını ihlal eden Yahudilerin maymun suretine dönüştürülmekle cezalandırıldıklarını beyan eden âyet ifadelerini¹⁰⁶ cumhurun kanaatinin aksine Mücâhid b. Cebr'in (öl. 103/721) görüşüne istinaden beden ve suret olarak değil, vicdan ve ahlâka gözlenen menfî değişimle izah etmektedir.¹⁰⁷ Oysa ki Derveze'nin yöntemine bağlılık ve tutarlılık açısından Yahudilerin maymunlaşma hadisesi hakkında görüş beyan etmekten kaçınması, ortaya çıkan yorum farklılığının meselenin özüyle ilgili olmadığını, Allah'ın kudreti çerçevesinde böyle bir cezanın vuku bulmasının pekâlâ mümkün olacağını belirtmesi gerekirdi. Ancak Derveze hem de bu hususla ilgili olarak bazı müfessirlerin konuyu uzatarak mecrasından çıkarmalarını doğru bulmadığını söylemesine rağmen Kur'ân'ın birtakım beyanlarından yola çıkarak Mücahid'in yorumunu destekleme çabası içerisine girmesiyle onlarla aynı kapıya çıkan benzer bir tavır sergilemiştir.

Derveze'nin kendi belirlediği yöntemle çelişmesine sebep olan bu tutumun temelinde zikredilen örnekten de açıkça anlaşılacağı gibi Kur'ân kıssalarını mümkün olduğunca mucize unsurlarından azaltma ve soyutlama teşebbüsünün yattığı söylenebilir. Batı'da ortaya çıkan aydınlanmanın metafizik ve kutsal değerler yerine pozitif düşünceyi tahkim eden hâkim paradigması modernist müfessirleri kıssalardaki mucizevî unsurları tahayyül ve taakkul edilebilir bir te'vil zemininde anlamlandırmaya

¹⁰² Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu*, 197.

¹⁰³ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 4/221. Krş. Yar., 22:2-12.

¹⁰⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/320.

¹⁰⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/142.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/65; en-Nisâ 4/47; el-A'râf 7/166.

¹⁰⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 2/522.

sevk etmiştir.¹⁰⁸ Mucizeleri makulleştirmeye yönelten bu eğilimin etkisi Derveze’de de bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. O şayet konuyla ilgili âyetler mucizeleri yorumlama imkânı veriyorsa örnekte olduğu gibi bunları te’vil etmekte, aksi takdirde ise mucizeleri tahlil etmenin Kur’ân’ın gaye ve hedefi olmadığını vurgulamaktadır. Örneğin Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’a bahşedilen olağanüstü nimetlerin niteliklerini tasvir eden rivayetler karşısında Kur’ân’ın beyanıyla yetinmek dışında hiçbir değerlendirmede bulunmayan Derveze,¹⁰⁹ Âd kavminin her bir ferdinin iri cüsseli ve uzun boylu olduğunu vurgulayan “biz onlara yaratılış bakımından irilik verdik”¹¹⁰ ifadesiyle ilgili rivayetlerin abartı ve hayal mahsulü olduğunu söyleyerek, çeşitli âyetler çerçevesinde Âd kavmine verilen bu özelliğin bedenî ve fizikî görünümüne indirgenemeyeceğini beyan etmektedir.¹¹¹

Âyetler çerçevesinde yapılan bu yorumlardan açıkça anlaşıldığı gibi Derveze kendi belirlediği yönteme sadık kalmayarak zaman zaman kıssalarda aktarılan olayların tarihî örgüsünü doğru bir şekilde kurgulama çabası içerisine girmiş, bu minvalde müteşâbih âyetler kapsamına dahil ettiği kıssaları te’vil etmiştir. Onu inanç temeline dayalı selefi yaklaşımdan uzaklaştıran en önemli sebeplerden biri de modern dönem Müslüman müfessirlerin mucizeleri, çağının bilgi anlayışıyla örtüşecek bir bakış açısıyla yorumlama ihtiyacı hissetmeleridir. Bu durum doğal olarak Derveze’yi de derinden etkilemiş, yöntemiyle uyuşmayacak şekilde kendisini yorumlama faaliyetine sevk etmiştir.

Sonuç

Kıssaların ilk hitap çevresi tarafından bilinip bilinmediği, kıssalardaki bilgi malzemesinin önceki semavî kitaplarla benzerlik ve farklılığı, kıssaların hedef ve gayesi, kıssaları yorumlama yöntemi gibi kıssaların kaynak ve mahiyetiyle ilgili hususlar özellikle son dönemde yoğun tartışmalara sahne olmuştur. Bu konular üzerine eğilen simalardan biri olan Derveze’nin vahye muhatap ilk nesil tarafından Kur’ân kıssalarının bilindiğini vurgulaması teorisinin nirengi noktasını teşkil etmektedir. Ona göre kıssaların öğüt, hatırlatma ve ibret içerikli mesajının beklenen tesiri yapabilmesi için aktarılan olay ve hadiselerin bilinmesi elzemdir. Derveze bu iddiasını çeşitli âyetlerden yola çıkarak delillendirmeye çalışmakta, görüşlerini nakzeden âyetlerdeki muhtevayı ise bağlamından kopararak iddiasıyla uyumlu bir hale dönüştürmektedir. Aynı bakış açısıyla gerek Hz. Peygamber’in gerekse Mekke halkının kıssalardaki bilgi malzemesine vakıf olduğunu beyan etmektedir. Ancak Derveze’nin bu çıkarımı Hz. Peygamber ve nüzûl

¹⁰⁸ J. M. S. Baljon, *Kur’ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, çev. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Fecr Yayınları, 2000), 40; Şehmus Demir, *Kur’ân’ın Yeniden Yorumlanması: Batıyla Münasebetin Kur’ân Yorumuna Yansıması* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 67.

¹⁰⁹ Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, 3/289.

¹¹⁰ el-A’râf 7/69.

¹¹¹ Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, 2/419-420.

dönemi insanının bilgi ve kültür birikimini yansıtan âyetlerle çeliştiği gibi tarihsel realite ve gerçeklere de ters düşmektedir.

Kıssalardaki muhteviyatı önceki semavî kitapların içeriğiyle karşılaştıran ve açıklayan Derveze, Kur'ân'a muhalif bazı bilgilere rastladığında nüzûl dönemindeki kutsal kitap nüshalarındaki bilgilerin Kur'ân'la uyumlu olduğunu, ancak bu metinlerin sonradan farklı sebeplerle kaybolduğunu belirtmiştir. Önceki semavî kitapları Kur'ân'ın mertebesine çıkararak bu iddia aynı zamanda kıssaların tarihî çerçevesine ait bütün bilgi malzemesinin ilk ve orijinal şekillerinin önceki kutsal kitaplarda bulunduğu düşüncesine zemin hazırlamıştır. Bu düşünceye göre kıssaların geçmişle ilgili haberleri doğru bir şekilde aktaran tarihî misyonu değil insanlığa öğüt ve ibret veren muhtevası Kur'ân'ın i'câz boyutunu teşkil etmektedir. Derveze konuyla ilgili âyetlerdeki metin içi bağlamı, nüzûl ortamında yaşanan olay ve hadiselerle birlikte değerlendirerek kıssaların ihtiva ettiği mesaja ulaşmaktadır. Tarihçi kimliğiyle ön plana çıkan Derveze'nin kıssaların hedef ve gayesine ulaşma konusunda Hz. Peygamber'in sîretini Kur'ân metniyle ilişkilendirme çabası belki de yönteminin tefsir faaliyetine katkı sağlayan en özgün tarafıdır.

Diğer taraftan Derveze her ne kadar kıssaların gerçekliği ve yaşanmışlığı konusunda Halefullah'ı ağır bir şekilde tenkit etse de kıssalarla ilgili görüşlerinin büyük ölçüde Halefullah ile benzerlik taşıdığı söylenebilir. Derveze, Halefullah'tan farklı olarak kıssaları, bilgisini sadece Allah'ın kendi zatına mahsus kıldığı müteşâbihler kapsamında telakki ettiği için kıssaları iman edilmesi gereken dinin tâli unsurlarından biri olarak nitelendirmiştir. Kıssaların bilindiğini iddia eden Derveze'nin bu kapsamdaki ifadeleri müteşâbih sayarak yorumlamaktan kaçınması ise açık bir tutarsızlık örneğidir. Bunun yanı sıra kendisinin de kimi zaman modern çağın etkisiyle kıssalardaki mucizevî unsurları te'vil ettiği göze çarpmaktadır. Derveze'nin kıssalardaki ihtilaf ve bilgi farklılığına işaret etmesine rağmen bunları gidermede iman etmeyi salık veren selefî yaklaşım dışında hiçbir çözüm önerisinde bulunmaması, bu düşüncelerden ilham alan bazı oryantalistlerin Kur'ân'ı, Hz. Muhammed'in telif ettiği çeşitli çelişkileri hâvi bir eser olduğu iddiasını dillendirmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla oryantalistlerin iddialarını çürütmek için yöntemini geliştiren ve çeşitli eserler kaleme alan Derveze aynı zamanda kimi görüşleriyle bu kesimin ilham kaynağı olmuştur. Bu bakımdan Derveze'nin kıssaları anlamlandırmada takip ettiği yöntemin pratik olarak tefsir ilmine katkı sağlayan bazı özgün yönleri bulunsa da iddiasını delillendirmede kullandığı argümanların çeşitli açılardan eleştiriye açık olması teorisini zayıf ve tutarsız hale getirmektedir.

Kaynakça

- Baljon, J. M. S. *Kur'ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler*. çev. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2000.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Min Revâ'i'î'l-Kur'ân: Te'emmülât 'ilmiyye ve edebiyeye fî Kitâbillâhi 'azze ve celle*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Demir, Ekrem. *Muhammed İzzet Derveze'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Demir, Şehmus. *Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması: Batıyla Münasebetin Kur'ân Yorumuna Yansımaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Kur'ânü'l-Mecîd*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383.
- Derveze, Muhammed İzzet. *el-Kur'ân ve'l-mülhidûn*. Dimeşk: el-Mektebül-İslâmî, 1393/1973.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün yayıncılık, 2011.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Adil Ahmed el-Mevcûd. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Erul, Bünyamin. "Varaka b. Nevfel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 16 Cilt. thk. Seyyid İmrân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Halefullah, Muhammed Ahmed. *Kur'ân'da Anlatım Sanatı el-Fennu'l-Kasasî*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Âdil, Ebû Hafis Ömer b. Ali ed-Dimeşkî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü'ş-Şâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Şemseddîn. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karataş, Şaban. *Muhammed Ahmed Halefullah Eserleri ve Kur'ân Tefsiri ile İlgili Görüşleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Kāsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Ahmed b. Ali - Hamdî Subh. 9 Cilt. Kâhire: Dâr'ul-Hadîs, 2003.
- Kılınçlı, Sami. *Mekki Sürelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkiler*. İstanbul: Araştırma yayınları, 2013.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 3. Basım, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 21 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Okumuş, Mesut. *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-menâr*. 12 Cilt. Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyye el-âmmeh, 1990.
- Rodinson, Maxime. *Hız Muhammed*. çev. Atilla Tokatlı. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994.
- Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'ân ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Süleyman, Ferid Mustafa. *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414/1993.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Hamd b. Abdullah el-Muheymîd. 25 Cilt. Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.
- Yolcu, Mehmet. "Ebu Zuheyr Muhammed İzzet Derveze Hayatı, Mücadelesi ve Başlıca Eserleri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2013), 61-100.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâfan hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2012.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001.